

Мухамедов Шерзод Хуснитдинович

Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчи

Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети

Мухамедов Шерзод Хуснитдинович

преподаватель кафедры истории Узбекистана

Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова

Mukhamedov Sherzod Khusnitdinovich

Lecturer Department of History of Uzbekistan

Tashkent State Technical University the name of Islam Karimov

МОВАРОУННАҲРДА ЭТНИК ВАЗИЯТ (VIII–XI АСР)

ЭТНИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ (VIII–XI ВВ)

ETHNIC SITUATION IN TRANSOXIANA (VIII–XI CC)

Аннотация. Мовароуннаҳр араблар истилосидан сўнг Бухоро, Самарқанд шаҳри ва унинг атрофларига араб, форсийларнинг кўчириб келинганлиги. VIII аср бошида Ўрта Осиёning шарқий чегараларига қрлуклар ва бошқа туркий қабилалар кўчиб келиш ва бутун Мовароуннаҳр ҳудудларига тарқалиш жараёни.

Калит сўзлар: этник, Ўрта Осиё, сўғдийлар, туркийлар, ўғузлар, қорлуқлар, сомонийлар, қораҳонийлар.

Аннотация. После арабского завоевания Мавреннахра в Бухаре, Самарканде и окрестностях этих городов, переселенческая часть арабов, персов. В начале VIII века на восточных границах Средней Азии появились карлуки и другие тюркские племена и распространились по всему Мавреннахра.

Ключевые слова: этническая, Средняя Азия, согдийцы, тюрки, гузы, карлуки, саманиды, караханиды.

Summary. After the Arab conquest of Transoxiana in Bukhara, Samarkand and the surrounding area of these cities, the resettlement part of Arabs, Persians. In the beginning of VIII century on the Eastern borders of Central Asia came karluks and other turkic tribes and spread across Ma-wara' al-Nahr.

Key words: ethnic, Central Asia, the Sogdians, the Turks, guzy, the Karlukhs, the Samanids, the Qarakhanids.

Араблар истилоси натижасида Ўрта Осиё ҳудудида этник вазият ва ахолининг таркиби сезиларли даражада ўзгариши бошланди. VIII асрда Мовароуннаҳрнинг шимоли-шарқий ҳудудида қарлуқлар, Фарғона ва Шош шаҳарларида туркий тилда сўзлашувчи аҳоли яшаб, Самарқанд, Бухоро ва унга қарашли маъмурӣ ҳудудларда сўғдийлар бўлган ва сўғдий тилда мулоқат қилишган. Фақатгина VIII аср бринчи яримиға келиб форсий тилда фойдаланиш бошланган. Ибн Ҳавқл ўзининг «Сурат ул-арз» асарида Бухоро шаҳар аҳолиси ад-дариийа (араф ёзувидаги янги форсийдир) тилидан сўғдий билан бирдек фойдаланишганлиги[4, 49 б.] ҳақида маълумот келтирсан. Хоразмда эса эроний тил оиласига мансуб бўлган халқлар билан биргаликда туркийзабон халқлар ҳам истиқомат қилишган. VIII асрда Хоразм шаҳар аҳоли-

сининг айнан қайси тилда мулоқат қилингани ҳақида батафсил маълумот келтирилмаган фақатгина эроний тил оиласига мансублиги айтиб ўтилган. X асрга келиб манбаларида Хоразмга қарашли бўлган Журжон шаҳрида ўғузлар савдо билан шуғланишган, Сирдарёнинг қуий оқимларида яшаб келган ўғузлар хоразмликлар билан этномаданий алоқаларга киришган бўлишлари керак факат улар сон жиҳатдан кўпчилик ташкил этмаганлик сабаб Хоразм ҳудудлари босқич туркийлашган.

Ибн Ҳавқал «Сурат ул-арз» китобининг Мовароуннаҳр қисмидаги географик маълумотларда йирик шаҳар аҳолисини этник жиҳатдан ажратмаган балки уларни самарқандликлар, оччилклар, хоразмликлар шаҳар номлари ёки қабила номмлари билан атаб кетган. Фарғона ва Чочга келадиган бўлсак VIII асрда

аҳоли алақачон туркийлашиб бўлган десак хато бўлмайди. Бунга сабаб аввало милоддан аввал 2-асрда Қанғ давлатининг маркази Тошкент вилоятида жойлашгани, кейинчалик VII аср бошларида Чоч шахри яқинида Чўра хоқон (гарбий турк хоқони 599–610 бошқарув йиллар) томонидан Жабгуват номли шаҳар барпо этирган бўлса, гарбий турк хоқонлигининг энг кучайган даври Тун ябгу хоқон бошқарув марказ Чоч ҳисобланган [2, 9–10 б.] Шундан келиб чиқиб Фарғона, Чоч ва Уструшона ҳалқи туркий тилида сўзлашувчи аҳолидан ташкил топган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек VIII аср бошларида Мовароуннахрдаги этник вазият араб халифалиги истилосидан сўнг йирик шаҳар ва қишлоқлардаги этник таркиби ўзгаришларга олиб келган омиллардан бири бу араб ва уларнинг хизматида бўлган форсларини кўчириб келишлари ҳисобланади. Жумладан Бухоро шахрига Кутайба ибн Муслим арабларни жойлаштириб Бухоро аҳлига шаҳарнинг яримини бўшташларини талаб қилган ва бўш қолган маҳаллага арабларни жойлаштирган [6, 54 б.] Бундай тартибда араб ва форсийларни жойлаштириш факатгина Бухорода эмас балки Самарқанд ва унга қарашли бўлган худудларга ҳам жойлаштиришган. Асосий мақсад маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиш бўлса иккинчи томондан Бухоро ва Самарқандда яшовчи сўғдийлар билан эроний ва арабларни таъсири остида сўғд тилини сиқиб чиқариш [1, с. 119–120] амалга оширилган. Улар маҳаллий аҳоли билан жадал суратда қўшилиб кетмаган албабата ва XXI асрга келиб улар ҳозирда ҳам Бухоро, Самарқанд шаҳарларида араб маҳаллалари мавжуд, Қашқадарё вилоятининг баъзи туманларида эса араб қишлоқларидан иборат.

Исфижобдан Фарғонанинг энг чекка ерларигача қарлуқлар ерлари ҳисобланган бўлса Исфижобдан Хоразм чегараларигача ғузларнинг худудлари ҳисобланган. Тарихий манбаларда улар доим маҳаллий ўтироқ ҳалқлар устига юришлар қилиб туришган. IX асрга келиб улар ислом динини қабул қилишган ва Ибн Ҳавқал берган маълумотларига кўра ўтироқ аҳолига босқинчилик юришлар ўрнига ислом байроғини ҳимоя қилишга ўтишади. Ўғузларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши Ибн ал Асирнинг «Ал комил фи-т-тарих» асарида салжуқийларнинг келиб чиқиши воқеаси билан боғланади. Манбада келтирилишича Ябгу исимли туркийлар хукумдори бўлиб, унинг ҳарбий хизматида Туқоқ якин вакили бўлган. Туқоқ ўғил кўриб, исми Салжуқ эди ва у хукумдорнинг субоши (лашкарбоши) лавозимида хизмат қилган. Салжуқ хукумдор билан мусулмонлар юргига юриш қилиш масаласи бўйича тортишиб қолади ва келишмовчиликлар туфайли мамлакатни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Исмлом динни қабул қилиб, Жанд атрофларига келиб жойлашади

[3, с. 198]. Салжуқнинг учта ўғли бўлиб, муаллиф ўғузларнинг тарқалишини улар билан боғлиқ. Арслон ибн Салжуқ ўз қабиласини ҳозирги Озарбайжон худудига олиб ўтган бўлса, унинг жиянлари (Микоил ўғиллари) Мухаммад Тўғрулбек ва Довуд Чагирбек авлодлари ва уларга тегишли бўлган улус аввал самонийлар хукумронлиги вақтида Бухоро атрофларида, кейинчалик Қораҳонийлар хукумронлиги даврида Шарқий Туркистон, Хурсон ва кейинчалик гарбий Осиё мамлакатларига кўчиб кетишган. Ўғузлар самонийлар билан яхши муносабатда бўлишиб, улар ўртасида қудачилик ришталари ўрнатилган. Шу тариқа ўғузларнинг тарқалиши сабалраи асарда яхши ёритиб берилган. Ўғузлар Сирдарёнинг қуёй оқимида шаҳарлари мавжуд бўлиб, у ердан кейинчалик сомоний хукумдордан Зарафшон воҳаларига кўчиб келиш тўғрисидаги илтимосларига ижобий жавоб олишган ва уларга Бухоро атрофлариги, ҳозирги Навий вилояти, Нурота худудларига кўчибиб келишган [7, с. 120]. XI асрда Мовароуннахрни тўлиқ қораҳонийлар эгалагач ўғузларнинг тартибсизликларига ва хоқоннинг амрига қарши бир неча бор иш тутганликлари сабабли қарлуклар уларни Мовароуннахр ерларидан сиқиб чиқаришган. Бундан ташқари ўз вақтида ўғузлар сомоний сулоласининг сўнги вакили Абу Иброҳим Исмоил ибн Нуҳга ёрдам бериб илек-хони мағлуб этишган [7, с. 122]

Х асрга келиб Ўрта Осиёнинг катта қисмини туркий элат ва қабилалар ўрнашиб бўлганди. Бунга X – XI асрларда бўлиб ўтган воқеалардан кўрниб туради. 923 йилда Абул Ҳасан Наср ибн Аҳмадга қарши Илёс ибн Исҳоқ ибн Аҳмад иккинчи бор исён кўтартганда унинг қўшин таркибида Фарғонада оз фурсат ичида йигилган 30 минглик туркийлардан ташкил топган суворийлар [3, б. 99] бўлган. Бундан кўриниб турибдики Фарғона худудида туркийлар кўпчиликни ташкил этганлиги хато бўлмайди. Илёс мағлубиятга учрагач Қашғарга қочиб у ернинг дехқони бўлмиш Туғон тегинга куёв бўлади.

Ибн Ҳавқал «Китоб сурат ал-ард» асарида эса Фарғона ва Шош шаҳарларида туркийлардан ташкил топганлигини ва улар хаттоки ўзларнинг содик хизматлари, жасоратлари, ҳарбий соҳада эришган ютуқлари ва бу соҳада катта маҳорат соҳиблари эканлигини намоён этиб нафакат сомонийлар хизматида балки халифларнинг саройларида соқчилик ва лашкарбошилик каби унвон ва мансабларга сазовор бўлишган.

Мовароуннахр XI аср бошларда қораҳонийлар сулоласи мамлакатни ишғол қилгандан сўнг қорлук ва чиғиллар бирга ҳалаж қабиласи ҳам Ўрта Осиёга кириб келган. Улар асосан Самарқанд ва Устришона атрофларига кўпроқ тарқалишган. XI аср охири ва XII аср бошларида жануб томон силжишни бошлашган.

Махмуд Фазнавий даврида халажниклар салмоқли қисимни ташкил қлганлиги, маълум қисми яъни уруғлари Мовароуннаҳда қолган бўлсалар, қолганлари Ғазна ва унинг атрофига кўчиб келишган [8, 111 р.]

Қорахонийлар Мовароуннаҳри тўлиқ әгалагач кўпгина қарлуқларин яна ўзларининг худудларига (Қошғарга) қайтишга ва у ерда дехқончилик билан

шугиланишга чорлашган. Ибн ал-Асир келтирган бу маълумотдан шу нарса кўриниб турбдики қорлуқлар Мовароуннаҳр худудида жойлашиши 9-аср ўрталаридан бошланиб, маҳаллий ўтироқ аҳоли билан маданий алоқада бўлганниклари ва Ўрта Осиёда улар Шарқий Туркистонга нисбатан кўпроқ ташкил этган бўлишлари мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйихати

1. Бартольд В. В. Сочинения Т. II часть 1 Москва: Издательство восточной литературы, 1963.
2. Бобоёров F. Тун ябғу-хоқон. Тошкент: Абу матбуот — консалт, 2011.
3. Ибн ал Асир. Ал Камил фи-т-тарих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка и комментарии Булгакова П. Г. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Камолиддин Ш. С. Ташкент: Узбекистан, 2006.
4. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Камолиддин Ш. С. Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат миллий нашриёти, 2011.
5. Кадырбаев А. Ш. Тюрки евразийских степей в средневековых империях арабов, иранцев, индийцев и китайцев. VII–X вв. / А. Ш. Кадырбаев / Иран — намэ. — 2007. № 1. — С. 17–19.
6. Мухаммад ан-Наршахи. Тарих-и Бухара. Перевод, комментарии и примечания Камолиддина Ш. С. Археолого-топографический комментарий Е. Г. Некрасовой. — Ташкент: SMIA-SIA, 2011.
7. Шамсиддин Камолиддин. Саманиды из истории государственности Узбекистана в IX–X вв. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012.
8. Hudud al-Âlam. Translated and explained by V. Minorsky. published and distributed by trustees of the «E.J.W. Gibb Memorial». Reprinted University Press. Cambridge, 1982.